

**EKSKAVASI TAPAK MONUMEN SB1P, SB1Q,
SB1W DAN SB1X DI KOMPLEKS SUNGAI BATU,
LEMBAH BUJANG, KEDAH**

SUHANA BINTI YUSOF

**UNIVERSITI SAINS MALAYSIA
2016**

**EKSKAVASI TAPAK MONUMEN SB1P, SB1Q,
SB1W DAN SB1X DI KOMPLEKS SUNGAI BATU,
LEMBAH BUJANG, KEDAH**

oleh

SUHANA BINTI YUSOF

**Tesis yang diserahkan untuk
memenuhi keperluan bagi
Ijazah Sarjana Sastera**

FEBRUARI 2016

PENGHARGAAN

Alhamdulillah, syukur kepada Allah S.W.T kerana dengan izin-Nya saya dapat menyiapkan tesis ini. Setinggi-tinggi ucapan terima kasih kepada penyelia saya merangkap Pengarah Pusat Penyelidikan Arkeologi Global, Prof. Dr. Mokhtar Saidin atas didikan, bimbingan dan bantuan yang diberikan tanpa jemu.

Selain itu, tidak lupa juga kepada Tuan Haji Jalil Osman yang banyak membantu saya. Beliau tidak lokek untuk berkongsi ilmu dan memberi nasihat serta tunjuk ajar ketika saya menjalakan kajian di tapak Kompleks Sungai Batu. Ucapan ribuan terima kasih juga ditujukan kepada Dr. Jeffrey Abdullah kerana sudi memberi nasihat, tunjuk ajar serta membantu saya dalam menyiapkan tesis ini. Saya juga mengucapkan terima kasih kepada Dr. Hamid kerana sentiasa memberi semangat dan nasihat supaya saya sentiasa sabar dan bersemangat, tidak lupa juga kepada Prof. Hamzah kerana sudi memberi nasihat dan berkongsi ilmu dengan saya serta tidak lupa kepada Prof. Dr Stephen, Dr. Velat dan Dr. Mei yang terlibat secara langsung atau tidak langsung dalam penyelidikan saya.

Saya juga mengucapkan terima kasih kepada staf PPAG yang sudi membantu saya dalam penyelidikan terutama di tapak kajian dan makmal iaitu En. Fadly, En. Mutalib, En. Ikhwan, En. Azman, En. Sairul, En. Faris, En. Latiff, En. Hanif, En. Khairul, En. Amizar, Pn. Wan Malini, Pn. Syarifah, Cik Mira dan Zul.

Ucapan terima kasih yang tidak terhingga juga kepada rakan seperjuangan saya In yang banyak membantu saya dalam menyiapkan tesis ini dan tidak lupa kepada rakan-rakan seperjuangan lain yang banyak memberi tunjuk ajar, dorongan dan bantuan iaitu Kak Akma, Kak Zati, Kak Nisa, Syeh, En. Shaiful, Sham, En.

Zolkurnian, Yaya, Kak Aiza, Ratna, Seha, Yop, Shahrul dan Nasha. Selain itu, ucapan terima kasih tidak terhingga juga kepada rakan-rakan makmal satu iaitu Ayu, Nani, Tasha, Lela, Izan, Ano dan Siti yang banyak memberi kata-kata semangat, dorongan dan bantuan dalam menyiapkan tesis ini. Ucapan setinggi penghargaan dan ribuan terima kasih juga kepada ibu bapa saya iaitu Yusof Abd Kadir dan Meknab Daud kerana sentiasa mendoakan saya serta memberi nasihat dan dorongan supaya saya terus tabah dalam menghadapi cabaran dalam menyiapkan tesis ini dan tidak lupa juga kepada adik-beradik dan anak-anak saudara saya. Akhir sekali, saya sekali lagi mengucapkan ribuan terima kasih kepada semua yang telah terlibat secara langsung atau tidak langsung dalam proses penyelidikan dan tesis ini. Hanya Allah S.W.T sahaja yang dapat membalasnya dan saya sentiasa mendoakan anda semua sentiasa dimudahkan rezeki, diberkati dan dipermudahkah segala urusan serta sentiasa berjaya di dunia dan akhirat. Jutaan terima kasih untuk semua dan kata-kata terakhir saya ialah anda semua hebat dan terbaik.

SENARAI KANDUNGAN

	HALAMAN
PENGHARGAAN	ii
SENARAI KANDUNGAN	iv
SENARAI RAJAH	x
SENARAI JADUAL	xiii
SENARAI PLET	xv
SENARAI PETA	xviii
ABSTRAK	xx
ABSTRACT	xxi
 BAB 1: KAJIAN ARKEOLOGI TAPAK SB1P, SB1Q, SB1W DAN SB1X, SUNGAI BATU, LEMBAH BUJANG	
1.1 Pengenalan	1
1.2 Kompleks Sungai Batu	4
1.3 Isu Dan Masalah	9
1.3.1 Fungsi Tapak	9
1.3.2 Pentarikhan	9
1.3.3 Rupa Bentuk Tapak	10
1.4 Objektif Kajian	10
1.5 Metodologi Kajian	11
1.5.1 Survei Lapangan	11
1.5.2 Pembersihan Kawasan dan Penentuan Titik Datum	11
1.5.3 Pemasangan Tali Grid dan Pemetaan Kontur Tapak	11
1.5.4 Penamaan Tapak dan Petak	12
1.5.5 Ekskavasi	12
1.5.6 Analisis Artifak	12

1.5.7 Analisis Rupa Bentuk Monumen	13
1.6 Skop Kajian	13
1.7 Rumusan Bab	13
BAB 2: TAPAK MONUMEN DI KOMPLEKS SUNGAI BATU DAN LEMBAH BUJANG	
2.1 Pengenalan	15
2.2 Sejarah Awal Kedah Tua	15
2.3 Monumen Lembah Bujang	18
2.3.1 Candi Tapak 4	20
2.3.2 Candi Tapak 5	22
2.3.3 Candi Tapak 6	23
2.3.4 Candi Tapak 8	24
2.3.5 Candi Tapak 11/3	26
2.3.6 Candi Tapak 12/13	28
2.3.7 Candi Tapak 14	29
2.3.8 Candi Tapak 15	31
2.3.9 Candi Tapak 16	33
2.3.10 Candi Tapak 17	34
2.4 Monumen Arkeologi Di Kompleks Sungai Batu	36
2.4.1 Tapak Ritual	36
2.4.1.1 Tapak SB1B	38
2.4.1.2 Tapak SB1C	40
2.4.1.3 Tapak SB1D	41
2.4.1.4 Tapak SB1E	42

2.4.1.5 Tapak SB1F	44
2.4.2 Tapak Jeti	45
2.4.2.1 Tapak SB1A	46
2.4.2.2 Tapak SB1H	48
2.4.2.3 Tapak SB1J	49
2.4.2.4 Tapak SB1K	50
2.4.2.5 Tapak SB1L	51
2.4.2.6 Tapak SB1M	53
2.4.2.7 Tapak SB1N	55
2.4.2.8 Tapak SB2B	58
2.4.2.9 Tapak SB2D	60
2.4.2.10 Tapak SB2E	62
2.5 Rumusan Bab	63
BAB 3: EKSKAVASI DI TAPAK SB1P, SB1Q, SB1W DAN SB1X	
3.1 Pengenalan	65
3.2 Tujuan Ekskavasi	65
3.3 Metod Ekskavasi	65
3.3.1 Survei	66
3.3.2 Pembersihan Kawasan Dan Penentuan Titik Datum	67
3.3.3 Pemasangan Tali Grid dan Penentuan Titik Datu,	68
3.3.4 Penamaan Tapak dan Petak	69
3.3.5 Proses Ekskavasi	70
3.3.6 Ayakan	72
3.4 Ekskavasi Tapak SB1P	73
3.5 Ekskavasi Tapak SB1Q	78

3.6	Ekskavasi Tapak SB1W	85
3.7	Ekskavasi Tapak SB1X	89
3.8	Stratigrafi	95
3.8.1	Stratigrafi Tapak SB1P	95
3.8.2	Stratigrafi Tapak SB1Q	95
3.8.3	Stratigrafi Tapak SB1W	98
3.8.4	Stratigrafi Tapak SB1X	99
3.9	Pentarikan	101
3.9.1	Pentarikan Tapak SB1P	102
3.9.2	Pentarikan Tapak SB1Q	103
3.9.3	Pentarikan Tapak SB1W	104
3.9.4	Pentarikan Tapak SB1X	106
3.10	Rumusan Bab	107
 BAB 4: RUPA BENTUK TAPAK SB1P, SB1Q, SB1W DAN SB1X		
4.1	Pengenalan	108
4.2	Saiz Bata	108
4.3	Tapak SB1P	109
4.3.1	Struktur Lantai SB1P	113
4.3.2	Struktur Tembok SB1P	115
4.3.3	Struktur Koridor dan Pejalan kaki SB1P	117
4.3.4	Struktur Tiang SB1P	119
4.3.5	Struktur Bumbung SB1P	120
4.4	Tapak SB1Q	121
4.4.1	Struktur Lantai SB1Q	123

4.4.2	Struktur Tembok SB1Q	124
4.4.3	Struktur Koridor dan Pejalan kaki SB1Q	125
4.4.4	Struktur Bubungan SB1Q	126
4.5	Tapak SB1W	127
4.5.1	Struktur Lantai SB1W	128
4.5.2	Struktur Bubungan SB1W	130
4.5.3	Struktur Pejalan kaki SB1W	130
4.6	Tapak SB1X	132
4.6.1	Struktur Lantai SB1X	134
4.6.2	Struktur Tembok SB1X	135
4.6.3	Struktur Bubungan SB1X	138
4.7	Analisis Kuantitatif	139
4.7.1	Bata	140
4.7.1.1	Analisis Kuantitatif Pecahan Bata	141
4.7.1.2	Analisis Kuantitatif Ketulan Bata	142
4.7.2	Bata Dengan Kesan Jari	143
4.7.3	Bata Dengan Kesan Terbakar	144
4.7.4	Atap Genting	145
4.7.4.1	Analisis Kuantitatif Pecahan Atap Genting	146
4.7.4.2	Analisis Kuantitatif Serpihan Atap Genting	147
4.7.5	Tembikar	148
4.7.5.1	Analisis Kuantitatif Pecahan Tembikar	149
4.7.6	Manik	152
4.7.6.1	Analisis Kuantitatif Manik	152

4.8	Rumusan Bab	154

**BAB 5: SUMBANGAN TAPAK SB1P, SB1Q, SB1W, DAN SB1X
KEPADA TAMADUN AWAL KEDAH TUA**

5.1	Fungsi Tapak	155

5.2	Pentarikhan Tapak	157

5.3	Rupa Bentuk Monumen Tapak Kajian	158

5.4	Sumbangan Tapak Sb1p, Sb1q, Sb1w Dan Sb1x Kepada Kompleks Sungai Batu	161

5.5	Sumbangan Tapak SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X Kepada Rupa Bentuk Monumen Tamadun Kedah Tua	162

5.5	Sumbangan Tapak Sb1p, Sb1q, Sb1w Dan Sb1x Kepada Rupa Bentuk Monumen Tamadun Asia Tenggara	163

5.7	Cadangan Kajian Masa Depan	164

	RUJUKAN	210

	GLOSARI	218

SENARAI PENERBITAN

SENARAI SEMINAR

SENARAI RAJAH

		Halaman
Rajah 1.1	Lokasi tapak kajian SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X di Kompleks Sungai Batu	3
Rajah 2.1	Pelan tapak 4	21
Rajah 2.2	Pelan tapak 5	23
Rajah 2.3	Pelan tapak 6	24
Rajah 2.4	Pelan tapak 8	25
Rajah 2.5	Pelan tapak 11/13	27
Rajah 2.6	Pelan tapak 12/13	28
Rajah 2.7	Pelan tapak 1	30
Rajah 2.8	Pelan tapak 15	32
Rajah 2.9	Pelan tapak 16	33
Rajah 2.10	Pelan tapak 17	35
Rajah 2.11	Tapak SB1B , SB1C, SB1D, SB1E dan SB1F	37
Rajah 2.12	Pelan tapak SB1C	41
Rajah 2.13	Pelan tapak SB1D	42
Rajah 2.14	Pelan tapak SB1E	43
Rajah 2.15	Pelan tapak SB1F	45
Rajah 2.16	Struktur yang terdapat di tapak SB1H	48
Rajah 2.17	Struktur yang terdapat di tapak SB1J	49
Rajah 2.18	Struktur yang terdapat di tapak SB1K	51
Rajah 2.19	Struktur yang terdapat di tapak SB1L	52
Rajah 2.20	Jenis lantai di tapak SB1M	55

Rajah 2.21	Jenis lantai di tapak SB1N	57
Rajah 2.22	Struktur yang dijumpai di tapak SB2E	63
Rajah 3.1	Kedudukan tapak kajian di Kompleks Sungai Batu	74
Rajah 3.2	Pelan tapak SB1P	76
Rajah 3.3	Bentuk kontur tapak SB1P selepas diekskavasi	79
Rajah 3.4	Pelan tapak SB1Q	81
Rajah 3.5	Bentuk kontur tapak SB1Q selepas diekskavasi	84
Rajah 3.6	Pelan tapak SB1W	87
Rajah 3.7	Bentuk kontur SB1W selepas diekskavasi	88
Rajah 3.8	Pelan tapak SB1X	91
Rajah 3.9	Bentuk kontur tapak SB1X selepas diekskavasi	93
Rajah 3.10	Stratigrafi dinding utara petak P14	96
Rajah 3.11	Stratigrafi dinding timur petak N1	97
Rajah 3.12	Statigrafi dinding timur petak F13	99
Rajah 3.13	Stratigrafi dinding barat petak H1	100
Rajah 4.1	Kedudukan tapak kajian di Kompleks Sungai Batu	110
Rajah 4.2	Pelan cadangan tapak SB1P	112
Rajah 4.3	Bentuk lakaran tembok bahagian timur SB1P	116
Rajah 4.4	Bentuk lakaran tembok barat SB1P	117
Rajah 4.5	Koridor bahagian timur SB1P	118
Rajah 4.6	Koridor bahagian barat SB1P	118
Rajah 4.7	Lakaran bentuk runtuhuan tiang	119
Rajah 4.8	Pelan cadangan tapak SB1Q	122
Rajah 4.9	Struktur koridor dan laluan pejalan kaki yang terdapat di SB1Q	125

Rajah 4.10	Pelan cadangan tapak SB1W	128
Rajah 4.11	Struktur lantai yang disusun mengikut arah orientasi utara-selatan di tapak SB1W	129
Rajah 4.12	Laluan pejalan kaki ke tapak SB1W yang mengikut arah orientasi timur-barat	131
Rajah 4.13	Struktur pentas yang terdapat di tapak SB1Q	132
Rajah 4.14	Pelan cadangan SB1X	134
Rajah 4.15	Peraturan pecahan bata yang dikeluarkan daripada tapak	141
Rajah 4.16	Peraturan ketulan bata yang dikeluarkan daripada tapak	142
Rajah 4.17	Jumlah pecahan atap genting yang dikeluarkan daripada tapak	146
Rajah 5.1	Lokasi tapak kajian di Kompleks Sungai Batu	156

SENARAI JADUAL

	Halaman	
Jadual 1.1	Kronologi Penyelidikan Arkeologi di Kompleks Sungai Batu	5
Jadual 1.2	Tapak monumen dan bukan monumen di Kompleks Sungai Batu	5
Jadual 1.3	Pentarikhan bagi tapak-tapak di Kompleks Sungai Batu	7
Jadual 2.1	Senarai pengkaji yang terdahulu di Lembah Bujang sejak tahun 1840an (Chia <i>et.al</i> , 2011)	17
Jadual 3.1	Petak yang dieskavasi di tapak SB1P	75
Jadual 3.2	Petak yang telah dieskavasi di tapak SB1Q	80
Jadual 3.3	Petak yang telah diekskavasi di tapak SB1W	86
Jadual 3.4	Petak yang telah diekskavasi di tapak SB1X	90
Jadual 3.5	Stratigrafi tapak SB1P, petak P14	95
Jadual 3.6	Stratigrafi tapak SB1Q, petak N14	97
Jadual 3.7	Stratigrafi tapak SB1W, petak F13	98
Jadual 3.8	Stratigrafi tapak SB1X, petak H1	100
Jadual 3.9	Pentarikhan radiokarbon tapak SB1P	102
Jadual 3.10	Pentarikhan OSL tapak SB1P	103
Jadual 3.11	Pentarikhan radiokarbon tapak SB1Q	104
Jadual 3.12	Pentarikhan <i>OSL</i> tapak SB1Q	104
Jadual 3.13	Pentarikhan radiokarbon tapak SB1W	104
Jadual 3.14	Pentarikhan <i>OSL</i> tapak SB1W	106
Jadual 3.15	Pentarikhan <i>OSL</i> tapak SB1X	107
Jadual 3.16	Jumpaannya artifak di tapak SB1P, SB1, SB1W dan SB1X	107

Jadual 4.1	Saiz purata bata yang ditemui di tapak kajian SB1P, SB1Q, SB1W, SB1X	109
Jadual 4.2	Bata dengan kesan terbakar	145
Jadual 4.3	Peratusan serpihan atap genting	148
Jadual 4.4	Peratusan pecahan tembikar	150
Jadual 4.5	Manik yang dijumpai di tapak SB1Q	153
Jadual 5.1	Sumbangan tapak SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X kepada tamadun Kompleks Sungai Batu	166
Jadual 5.2	Sumbangan Tapak SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X kepada rupa bentuk Monumen tamadun Kedah Tua	187
Jadual 5.3	Sumbangan tapak SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X kepada struktur monumen tamadun Asia Tenggara	201

SENARAI PLET

	Halaman
Plet 2.1 Struktur tapak SB1B	39
Plet.2.2 Struktur tapak SB1A	47
Plet 2.3 Tapak SB1M yang bersambung dengan tapak jeti SB1H	54
Plet 2.4 Tapak SB1N yang bersambung dengan tapak jeti SB1H	57
Plet 2.5 Struktur yang dijumpai di tapak SB2B	59
Plet 2.6 Struktur yang dijumpai di tapak SB2D	61
Plet 3.1 Tapak SB1Q sebelum proses pembersihan.	66
Plet 3.2 Pembersihan di tapak SB1X	67
Plet 3.3 Pemasangan tali grid petak ekskavasi	68
Plet 3.4 Pemetaan yang dilakukan di tapak kajian menggunakan teodolit	69
Plet 3.5 Proses ekskavasi berlangsung di tapak	72
Plet 3.6 Proses ayakan dijalankan	73
Plet 3.7 Struktur lantai di tapak SB1P	77
Plet 3.8 Struktur dinding di tapak SB1P	77
Plet 3.9 Ekskavasi secara selang seli di tapak SB1Q	82
Plet 3.10 Struktur lantai di tapak SB1Q	82
Plet 3.11 Struktur dinding di tapak SB1Q	83
Plet 3.12 Kawasan tapak SB1W setelah dijalankan pembersihan	86
Plet 3.13 Struktur lantai di tapak SB1W	89
Plet 3.14 Aktiviti pembersihan di tapak SB1X	90
Plet 3.15 Struktur lantai dan dinding di tapak SB1X	94

Plet 3.16	Taburan bata di tapak SB1X	94
Plet 4.1	Tapak kajian SB1P dari pandangan atas	111
Plet 4.2	Struktur lantai I di tapak SB1P	114
Plet 4.3	Struktur lantai II di tapak SB1P	114
Plet 4.4	Struktur tembok di bahagian timur SB1P	115
Plet 4.5	Struktur tembok di bahagian barat SB1P	116
Plet 4.6	Runtuhan tiang ke arah utara	119
Plet 4.7	Pelapik tiang	120
Plet 4.8	Taburan atap genting di bahagian utara SB1P	120
Plet 4.9	Tapak kajian SB1Q	122
Plet 4.10	Struktur lantai yang disusun secara selari di tapak SB1Q didapati sama dengan struktur lantai jeti	123
Plet 4.11	Struktur tembok di bahagian barat SB1Q	124
Plet 4.12	Taburan atap genting di SB1Q	126
Plet 4.13	Tapak SB1W	127
Plet 4.14	Struktur lantai di tapak SB1W	129
Plet 4.15	Jumpa pelapik tiang	130
Plet 4.16	Struktur laluan pejalan kaki di tapak SB1W	131
Plet 4.17	Struktur pentas yang terdapat di tapak SB1Q	132
Plet 4.18	Tapak SB1X	133
Plet 4.19	Struktur lantai di tapak SB1X	135
Plet 4.20	Struktur tembok bahagian timur SB1X	136
Plet 4.21	Struktur tembok pada sisi pandangan hadapan di tapak SB1X	136
Plet 4.22	Struktur tembok di bahagian barat di tapak SB1X	137
Plet 4.23	Struktur tembok pada sisi pandangan hadapan di tapak SB1X	137

Plet 4.24	Pelapik tiang yang dijumpai di tapak SB1X	138
Plet 4.25	Taburan atap genting di tapak kajian	139
Plet 4.26	Bata dengan kesan dua jari yang dijumpai di tapak SB1X	143
Plet 4.27	Bata dengan kesan tiga jari yang dijumpai di tapak SB1P	144
Plet 4.28	Pecahan atap genting berlubang dijumpai di tapak SB1P	147
Plet 4.29	Pecahan tembikar di bahagian bibir	151
Plet 4.30	Pecahan tembikar dengan kesan corak cop tali	151
Plet 4.31	Manik di tapak SB1Q	153

SENARAI PETA

		Halaman
Peta 1.1	Kompleks Sungai Batu dalam Lembah Bujang	2
Peta 2.1	Kesemua lokasi bukti monumen yang telah ditemui di Lembah Bujang	19

**EKSKAVASI TAPAK MONUMEN SB1P, SB1Q, SB1W DAN SB1X
DI KOMPLEKS SUNGAI BATU, LEMBAH BUJANG, KEDAH**

ABSTRAK

Kajian arkeologi ini melibatkan empat tapak iaitu SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X di Kompleks Sungai Batu, Lembah Bujang, Kedah. Kajian bermula daripada tahun 2011 hingga 2012. Tujuan utama kajian ialah untuk mengenalpasti fungsi, usia dan rupa bentuk monumen setiap tapak berdasarkan bukti struktur binaan yang masih *in-situ*. Kajian telah menggunakan gabungan kaedah kerjalapangan (survei, pembersihan kawasan dan penentuan titik datum, pemasangan tali grid dan pemetaan tapak kajian, penamaan tapak dan petak dan proses ekskavasi) dan kerja makmal (pentarikan dan analisis kuantitatif) serta interpretasi. Hasil ekskavasi kesemua empat tapak telah mendedahkan bangunan utama berbentuk segi empat, di samping itu terdapatnya struktur lantai, tembok, koridor, laluan pejalan kaki dan bukti berbumbung berdasarkan jumpaan atap genting dan pelapik tiang. Pentarikan dengan kaedah Rangsangan Pendar Kilau Optik (*OSL*) terhadap bata telah memberikan tarikh tapak SB1P (kurun ke-3 Sebelum Masihi- kurun ke-3 Masihi), SB1Q (kurun pertama Sebelum Masihi- ke-2 Masihi), SB1W (kurun ke-5 Sebelum Masihi- kurun pertama Masihi) dan SB1X (kurun ke-2- ke-3 Masihi). Tarikh *OSL* ini mencadangkan tarikh pembinaan setiap tapak manakala tarikh dengan kaedah radiokarbon untuk tapak SB1P (kurun ke-5- ke-13 Masihi), SB1Q (kurun ke-3 Masihi- ke-17 Masihi), SB1W (kurun ke-7 Masihi- ke-13 Masihi) mencadangkan tarikh dan aktiviti di setiap tapak berkenaan. Berdasarkan lokasi dan rupa bentuk monumen mencadangkan keempat-empat tapak kajian berkemungkinan besar

berfungsi sebagai pusat pentadbiran kepada jeti atau pelabuhan yang terletak di timur. Namun, untuk tapak SB1P dijangka pernah berfungsi sebagai jeti di awal pembinaannya kerana juga mendedahkan struktur lantai jeti. Maka, kajian ini telah berjaya mendedahkan bukti rupa bentuk monumen terawal di Asia Tenggara (kurun ke-5 Sebelum Masihi) yang berfungsi sebagai bangunan pentadbiran kepada jeti atau pelabuhan.

**EXCAVATION OF MONUMENT SITES SB1P, SB1Q, SB1W AND SB1X
AT THE SUNGAI BATU COMPLEX, LEMBAH BUJANG, KEDAH**

ABSTRACT

This archaeological study involved four sites, namely SB1P, SB1Q, SB1W and SB1X located in Sungai Batu Complex, Lembah Bujang, Kedah. It was conducted in 2011 to 2012. The primary objective of the study is to identify the function, age and building design of each site based on *in-situ* architectural data. Studies have used a combination of fieldwork methods (surveys, site clearing and datum point setup, gridding and site mapping, site and trench labelling, and excavation), lab work (dating and quantitative analysis) and interpretation. Excavation results from all four sites have revealed a rectangular main building, as well as structural floor, walls, corridors, walkways and covered roofs, signified by the discovery of a roof tiles and pillar base. Optically Stimulated Luminescence (*OSL*) dating method on bricks designates site SB1P to 3rd B.C – 3rd C.E, site SB1Q to 1st B.C- 2nd C.E, SB1W to 5th B.C- 1st C.E and SB1X to 2nd C.E- 3rd C.E. These *OSL* dates suggest the date of construction, while radiocarbon dates obtained from site SB1P (5th C.E to 13th C.E), SB1Q (3rd C.E to 17th C.E), SB1W (7th C.E to 13th C.E) proposed a continuation of activities on each site. Based on the location and architecture, it is proposed that all four sites were likely to function as an administrative centre of a pier or harbour which is located in the east. However, site SB1P was also served as a jetty at the beginning of its construction, revealed by its pier floor structure. Thus, this study has successfully furnished an evidence of the

earliest monument in Southeast Asia (5th B.C) that was utilised as a management building to a pier or harbour.

BAB 1

KAJIAN ARKEOLOGI TAPAK SB1P, SB1Q, SB1W DAN SB1X, SUNGAI BATU, LEMBAH BUJANG

1.1 PENGENALAN

Tapak arkeologi Sungai Batu terletak di dalam kawasan Lembah Bujang. Ia terletak lebih kurang 10 km dari Sungai Petani dan 80 km dari Alor Star. Tapak ini telah ditemui oleh Pusat Penyelidikan Arkeologi Global, Universiti Sains Malaysia pada tahun 2007 (Mokhtar *et.al*, 2011). Ianya terletak dalam kawasan ladang kelapa sawit berdekatan dengan jalanraya baru Merbok–Semeling (Peta 1.1). Tapak Sungai Batu terletak pada kedudukan koordinat latitud 100° 27.1 Timur, longitud 05° 41.6' Utara dan dan altitud 12 meter di atas aras laut. Kajian paleoalam yang dijalankan pada tahun 2007 telah menemukan bukti bahawa Sungai Batu merupakan antara kawasan daratan yang boleh dihuni berbanding dengan kawasan di bahagian barat yang dikatakan masih berada di bawah air sekurang-kurangnya pada kurun pertama Masihi (Mokhtar *et.al*, 2011). Ini menyebabkan Sungai Batu menjadi pilihan kepada masyarakat dahulu untuk diduduki berbanding di kawasan lain pada ketika itu.

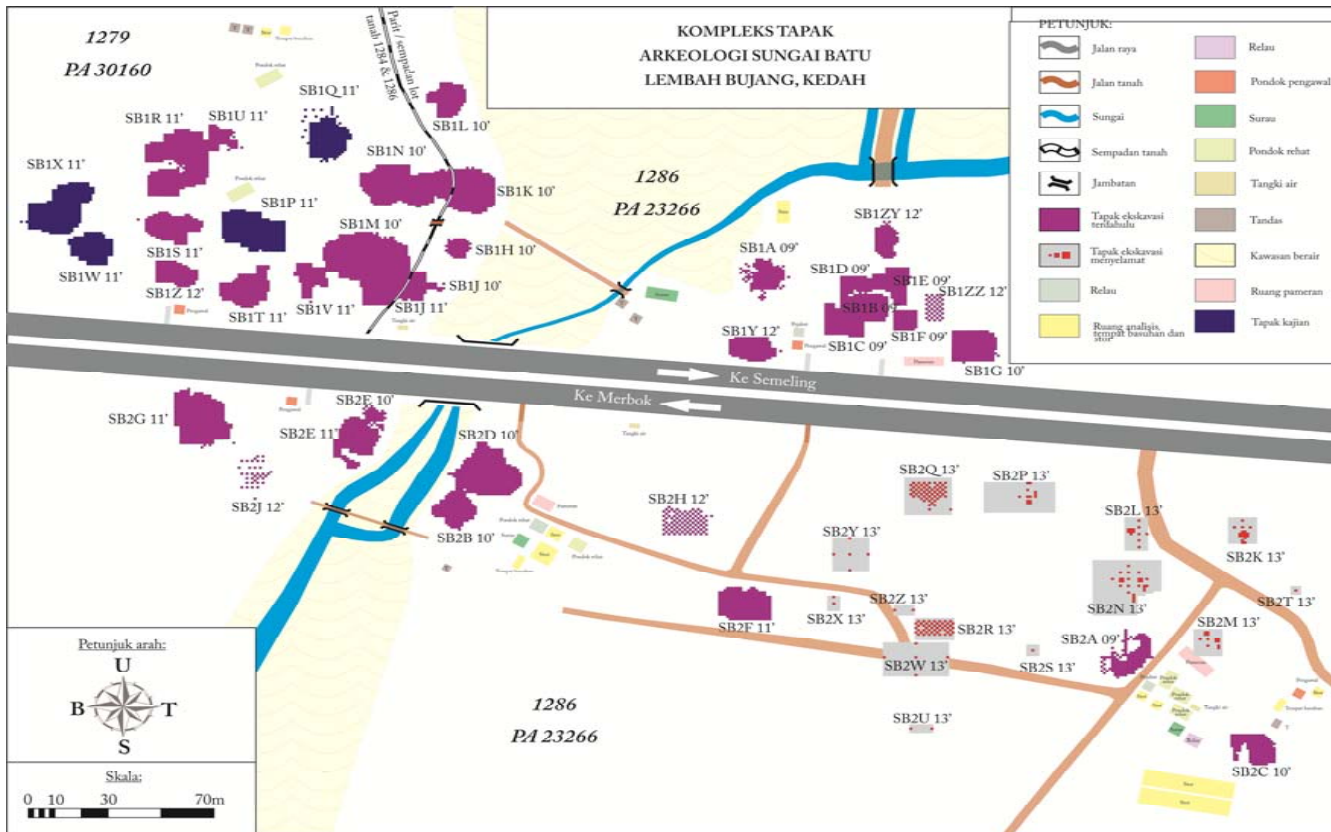
Hasil ekskavasi daripada pada tahun 2009 hingga 2015, di Kompleks Sungai Batu telah mendedahkan sebanyak 49 daripada 97 yang dipetakan pada tahun 2007 (Mokhtar *et.al*, 2011). Sebelum ini pernah direkodkan sebanyak 87 tapak di Lembah Bujang (Allen, 1988; Andaya, 2011). Kajian ini akan melibatkan tapak SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X yang juga merupakan sebahagian daripada Kompleks Sungai Batu, Lembah Bujang. Keluasan ekskavasi bagi tapak SB1P adalah 21 x 33 meter persegi, tapak SB1Q pula berukuran 21 x 30 meter persegi, tapak SB1W

berkeluasan 15 x 17 meter persegi dan tapak SB1X adalah 24 x 29 meter persegi (Rajah 1.1). Kedudukan setiap tapak kajian adalah berhampiran antara satu sama lain. Bab ini akan membincangkan penyelidikan di Kompleks Sungai Batu, isu dan masalah, objektif kajian, metod dan skop kajian.

Peta 1.1: Kompleks Sungai Batu di Lembah Bujang
(Sumber: Pusat Penyelidikan Arkeologi Global)

Rajah 1.1: Lokasi tapak kajian SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X di Kompleks Sungai Batu (Sumber: Pusat Penyelidikan Arkeologi Global)

1.2 KOMPLEKS SUNGAI BATU

Keluasan Kompleks Sungai Batu adalah sekitar empat kilometer persegi berdasarkan jumpaan 97 tapak pada tahun 2007 (Mokhtaret.al, 2011). Sejarah penyelidikan di Sungai Batu telah bermula lebih awal iaitu bermula pada tahun 1921 Evans (1926) yang melaporkan penemuan arca Durga Mahisasuramardhini dan arca Ganesha. Walau bagaimanapun, tapak penemuan tersebut terletak sekitar 3 km² ke utara tapak Kompleks Sungai Batu. Allen (1988) juga pernah menjalankan aktiviti survei di kawasan Sungai Batu yang kemudiannya dikenali dengan nama tapak 71, 72, dan 73. Kebanyakan artifak yang ditemui oleh Allen (1988) sewaktu membuat survei di tapak-tapak ini ialah bata dan laterit.

Aktiviti penyelidikan arkeologi di Sungai Batu dapat dibahagikan kepada lapan fasa berdasarkan tahun pembukaan tapak ekskavasi yang bermula sejak tahun 2009 hingga 2015 (Jadual 1.1). Kawasan kajian dilabelkan sebagai SB1 dan SB2 yang merujuk kepada dua lokasi iaitu di sebelah utara jalan Merbok-Semeling merujuk kepada kawasan kajian SB1 dan bahagian selatan jalan SB2. Huruf 'A' dan 'B' dan seterusnya mewakili tapak yang diekskavasi.

Hanya kajian 2009-2015 di Kompleks Sungai Batu telah mendedahkan penemuan bukti monumen ritual (SB1B) dan monumen sokongan (SB1C-SB1F), monumen jeti (SB1A, SB1H-SB1L, SB1Y, SB2B, SB2D, SB2E, SB2J), monumen sokongan jeti (SB1M-SB1N) dan juga tapak peleburan besi (SB1G, SB1ZY, SB2A, SB2C, SB2F, SB2H, SB2K, SB2M-SB2R, SB2T, SB2W-SB2Z) seperti yang tersenarai dalam Jadual 1.2. Kajian di Kompleks Sungai Batu telah dapat melengkapkan lagi data tamadun Lembah Bujang.

Jadual 1.1: Kronologi Penyelidikan Arkeologi di Kompleks Sungai Batu

Fasa	Tahun	Tapak	Jumlah
I	2009/2010	SB1A, SB1B, SB1C, SB1D, SB1E, SB1F, SB2A, SB2B, SB2C, SB2D	10
II	2010/2011	SB1H, SB1J, SB1K, SB1L, SB1M, SB1G, SB2E, SB2G	8
III	2011/2012	SB1N, SB1P, SB1Q, SB1R, SB1S, SB1T, SB1U, SB1V, SB1W, SB1X, SB2F	11
IV	2012/2013	SB1Y, SB1Z, SB1ZZ, SB1ZY, SB2H	5
V	2013/2014	SB2K, SB2M, SB2N, SB2P, SB2Q, SB2R, SB2T, SB2W, SB2Z, SB2X, SB2Y	11
VI	2014/2015	SB2J, SB2ZZ	2
VII	2015	SB2ZX, SB2ZY	2
Jumlah tapak			49

Jadual 1.2: Tapak monumen dan tapak peleburan besi di Kompleks Sungai Batu

TAPAK	TEMUAN	FUNGSI	RUJUKAN
SB1A	Monumen	Jeti	<i>Zolkurnianet.al, 2011</i>
SB1B	Monumen	Penyokong jeti	<i>Zolkurnianet.al/2011</i>
SB1C	Monumen	Penyokong jeti	Siti NurulSiha, 2014
SB1D	Monumen	Penyokong jeti	Siti NurulSiha, 2014
SB1E	Monumen	Penyokong jeti	Siti NurulSiha, 2014
SB1F	Monumen	Penyokong jeti	Siti NurulSiha, 2014
SB1G		Peleburan besi	<i>Faramasrinieet.al, 2011</i>
SB1H	Monumen	Jeti	Mohd Hasfarisham, 2014
SB1J	Monumen	Jeti	Mohd Hasfarisham, 2014
SB1K	Monumen	Jeti	Mohd Hasfarisham, 2014
SB1L	Monumen	Jeti	Mohd Hasfarisham, 2014
SB1M	Monumen	Penyokong jeti	ShamsulAnuar, 2015

Sambungan Jadual 1.2: Tapak monumen dan tapak peleburan besi di Kompleks Sungai Batu

TAPAK	TEMUAN	FUNGSI	RUJUKAN
SB1N	Monumen	Penyokong jeti	ShamsulAnuar, 2015
SB1Y	Monumen	Jeti	-
SB1ZY		Peleburan besi	-
SB2A		Peleburan besi	NaizatulAkma, 2012
SB2B	Monumen	Ritual	IklilIzzati, 2014
SB2D	Monumen	Jeti	IklilIzzati, 2014
SB2C		Peleburan besi	NordianahMolinka, 2013
SB2E	Monumen	Jeti	Mohd Hasfarisham, 2014
SB2F		Peleburan besi	-
SB2H		Peleburan besi	-
SB2J	Monumen	Jeti	Mohd Hasfarisham, 2014
SB2K		Peleburan besi	-
SB2M		Peleburan besi	-
SB2N		Peleburan besi	-
SB2P		Peleburan besi	-
SB2Q		Peleburan besi	-
SB2R		Peleburan besi	-
SB2T		Peleburan besi	-
SB2W		Peleburan besi	-
SB2X		Peleburan besi	-
SB2Y		Peleburan besi	-
SB2Z		Peleburan besi	-

Tapak masih dalam kajian (-)

Pentarikan kronometrik yang digunakan di dalam kajian Kompleks Sungai Batu seperti dalam Jadual 1.3 telah melengkapkan untuk kronologi tamadun Lembah Bujang yang sebelum ini lebih kepada pentarikan relatif. Pentarikan mutlak Komplek Sungai Batu menunjukkan kawasan ini telah digunakan sejak kurun ke-5 sebelum Masihi hingga kurun ke 17 Masihi.

Jadual 1.3: Pentarikan bagi tapak-tapak di Kompleks Sungai Batu

TAPAK	PENTARIKHAN	RUJUKAN
SB1A	Kurun ke-3 Masihi	Zolkurnian, 2011
SB1B	Kurun ke-2 Masihi	Zolkurnian, 2011
SB1C	Kurun ke-6-12 Masihi	Siti NurulSiha, 2014
SB1D	Kurun ke-6-12 Masihi	Siti NurulSiha, 2014
SB1E	Kurun ke-6-12 Masihi	Siti NurulSiha, 2014
SB1F	Kurun ke-6-12 Masihi	Siti NurulSiha, 2014
SB1G	Kurun ke-11-13 Masihi	Faramasrinie, 2011
SB1H	Kurun pertama Sebelum Masihi	Mohd Hasfarisham, 2014
SB1J	Kurun pertama Sebelum Masihi	Mohd Hasfarisham, 2014
SB1K	Kurun pertama Sebelum Masihi	Mohd Hasfarisham, 2014
SB1L	Kurun ke-10-15 Masihi	Mohd Hasfarisham, 2014
SB1M	Kurun pertama Sebelum Masihi	ShamsulAnuar, 2015
SB1N	Kurun ke-2 Masihi	ShamsulAnuar, 2015
SB1Y	-	-
SB1ZY	-	-
SB2A	Kurun pertama Masihi	NaizatulAkma, 2012
SB2B	Kurun ke-5-7 Masihi	IklilIzzati, 2014

Sambungan Jadual 1.3: Pentarikan bagi tapak-tapak di Kompleks Sungai Batu

TAPAK	PENTARIKHAN	RUJUKAN
SB2A	Kurun pertama Masihi	NaizatulAkma, 2012
SB2B	Kurun ke-5-7 Masihi	IklilIzzati, 2014
SB2D	Kurun ke-5-7 Masihi	IklilIzzati, 2014
SB2C	Kurun ke-8-11 Masihi	NordianahMolinka, 2013
SB2E	Kurun pertama Sebelum Masihi	Mohd Hasfarisham, 2014
SB2F	Kurun pertama sebelum Masihi	-
SB2H	-	-
SB2K	Kurun ke-5 Masihi	-
SB2M	Kurun ke-4 Masihi	-
SB2N	-	-
SB2P	Kurun ke-5 Masihi	-
SB2Q	Kurun ke-6 Masihi	-
SB2R	Kurun ke-6-9 Masihi	-
SB2T	Kurun ke-5 Masihi	-
SB2W	-	-
SB2X	-	-
SB2Y	-	-
SB2Z	-	-
SB2K	-	-

Masih dalam kajian (-)

1.3 ISU DAN MASALAH

Selepas lima tahun (2009-2014) USM menjalankan kajian di Kompleks Sungai Batu oleh USM telah dapat melengkapkan lagi data tamadun Lembah Bujang seperti fungsi, pentarikhan dan rupa bentuk monumen. Walau bagaimanapun, masih terdapat isu dan masalah seperti yang dibincangkan di bawah.

1.3.1 Fungsi Tapak

Kajian di Lembah Bujang sebelum 2009 telah menemui monumen candi Hindu-Buddha, inskripsi dan pelbagai artifak (Mohd Hasfarisham, 2014) . Sebanyak 56 direkodkan sebagai monumen dan 31 tapak bukan monumen (Allen, 1988). Hanya 16 tapak daripada 56 tapak monumen yang dapat ditentukan fungsinya (Mohd Hasfarisham, 2014). Ini menyebabkan fungsi tapak di Lembah Bujang adalah tidak lengkap. Begitu juga beberapa bukti yang hanya berdasarkan artifak tanpa ditemui monumen yang berkaitan yang menyebabkan ianya tidak jelas.

1.3.2 Pentarikhan

Hasil pentarikhan kronometrik di Kompleks Sungai Batu telah dapat memberikan gambaran jelas tentang tamadun Lembah Bujang yang sebelum ini hanya menggunakan pentarikhan relatif. Pentarikhan relatif di Lembah Bujang berdasarkan kebanyakannya kepada artifak seramik. Ini menyebabkan ianya tidak tepat dan tidak dapat digunakan untuk membina urutan kronologi yang konkrit dan holistik. Tapak di Kompleks Sungai Batu menggunakan pendekatan saintifik seperti *Optically Stimulated Luminescence (OSL)* dan kaedah radiokarbon dalam menentukan pentarikhan bagi sesebuah tapak kajian. Misalnya tapak SB1A, SB1C,

SB1D, SB1E, SB1F, SB2B dan SB2D (Zolkurnian, 2011; Siti Nurul Siha, 2014; Iklil Izzati, 2014).

1.3.3 Rupa bentuk Tapak

Walaupun kajian sebelum ini telah menemui 56 tapak monumen namun hanya sebilangan sahaja yang mempunyai pelan rupa bentuk monumen. Ini menyebabkan gambaran rupa bentuk monumen Lembah Bujang adalah tidak lengkap. Kebanyakannya yang mempunyai pelan hanya mendedahkan bukti *vimana* dan *mandapa* dan rupa bentuk segi empat sama atau tepat. Maka, ianya tidak memberikan kepelbagaian rupa bentuk dan hal ini telah menyebabkan perkembangan rupa bentuk monumen di Lembah Bujang adalah tidak jelas.

1.4 OBJEKTIF KAJIAN

Tujuan kajian di peringkat sarjana di tapak SB1P, SB1, SB1W dan SB1X adalah untuk:

- a) Menentukan fungsi tapak berdasarkan jumpaan struktur di keempat-empat tapak kajian. Fungsi tapak akan dapat melengkapkan lagi bukti ketamadunan di Kompleks Sungai Batu.
- b) Menentukan pentarikhan tapak dengan menggunakan kaedah kronometrik. Pentarikhan adalah penting untuk melihat bilakah sesuatu bangunan dibina dan keberlangsungan aktiviti.
- c) Menentukan rupa bentuk monumen tapak dengan menjalankan analisis rupa bentuk monumen.

1.5 METODOLOGI KAJIAN

Kajian di tapak SB1P, SB1Q11, SB1W dan SB1X melibatkan survei, pembersihan kawasan dan penentuan titik datum, pemasangan tali grid dan pemetaan tapak, penamaan tapak dan petak, ekskavasi, analisis artifak dan analisis rupa bentuk monumen.

1.5.1 Survei Lapangan

Survei dilakukan terlebih dahulu untuk memastikan sama ada kawasan yang bakal dikaji mempunyai potensi atau tidak untuk dijalankan sesuatu kajian dan mengenalpasti lokasi tapak secara tepat. Perkara paling utama ketika melakukan survei ialah melihat sama ada terdapat jumpaan permukaan kerana hanya jumpaan permukaan yang dijadikan rujukan (Hester, 1975). Selain itu, perlu merekod segala data serta mengambil sedikit sampel yang bersaiz kecil untuk dijadikan sebagai rujukan.

1.5.2 Pembersihan Kawasan dan Penentuan Titik Datum

Setelah kawasan kajian dikenal pasti proses pembersihan akan dijalankan untuk melihat keadaan sebenar tapak. Titik datum perlu ditentukan kerana ia merupakan titik rujukan dan bersifat kekal serta tidak boleh diubah terutama ketika menjalankan ekskavasi (Mohd Hasfarisham, 2014).

1.5.3 Pemasangan Tali Grid dan Pemetaan Kontur Tapak

Pemasangan tali grid berorientasikan arah utara dipasang 1 x 1 meter dan ia bertujuan untuk memudahkan proses ekskavasi dan data direkodkan jika terdapat jumpaan artifak di petak ekskavasi.

Pemetaan kontur dijalankan untuk melihat bentuk permukaan tapak kajian. Ia dijalankan sebelum ekskavasi dan selepas ekskavasi. Alatan yang digunakan ialah teodolit, *levelling staff* dan pita pengukur (Naizatul Akma, 2012).

1.5.4 Penamaan Tapak dan Petak

Penamaan tapak dan petak dilakukan sebelum proses ekskavasi dijalankan dan ia bertujuan untuk memudahkan data direkodkan. Penamaan tapak di Kompleks Sungai Batu menggunakan gabungan huruf dan angka (SB1P) dan penamaan petak pula (1A, 1B dan seterusnya).

1.5.5 Ekskavasi

Ekskavasi secara sistematik dijalankan bagi mendapatkan data lengkap mengenai kajian yang dijalankan. Proses ekskavasi ini dijalankan dengan kaedah spit bagi mengawal kedalaman. Ia menggunakan kaedah 0-10 cm adalah mewakili spit 1 dan begitulah seterusnya (Naizatul Akma, 2012). Penerangan yang lebih terperinci bagi proses ekskavasi akan dibincangkan dalam bab tiga.

1.5.6 Analisis Artifak

Analisis artifak melibatkan analisis fizikal yang berkaitan dengan pengukuran berat, panjang, lebar dan tebal artifak. Analisis ini penting untuk melihat secara purata taburan bata dan artifak lain serta ukuran tepat bahan yang digunakan dalam membuat sesuatu bangunan atau monumen.

1.5.7 Analisis Rupa Bentuk Monumen

Analisis terhadap monumen juga dijalankan di tapak-tapak kajian iaitu SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X. Ini bertujuan untuk melihat gambaran sebenar rupa bentuk monumen pada zaman dahulu. Analisis rupa bentuk monumen dilakukan dengan berdasarkan bukti *in-situ* yang ada di tapak kajian. Walaupun tidak sepenuhnya monumen asal digambarkan, sekurang-kurangnya pengkaji dapat gambaran secara umum rupa bentuk dan material yang diguna pakai pada masa dahulu.

1.6 SKOP KAJIAN

Kajian peringkat sarjana ini melibatkan tapak SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X dengan fokus kajian kepada menentukan fungsi, pentarikan kronometrik dan analisis rupa bentuk. Analisis artifak yang ditemui hanya akan melibatkan analisis kuantitatif tanpa analisis saintifik. Memandangkan tiada monumen Asia Tenggara yang seusia dengan Kompleks Sungai Batu maka perbincangan ini tidak melibatkan monumen di Asia Tenggara kecuali sedikit perbincangan diulas dalam bab lima.

1.7 RUMUSAN BAB

Kajian arkeologi tapak SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X di Kompleks Sungai Batu melibatkan proses survei hingga kepada analisis rupa bentuk. Kajian ini lebih menumpukan terhadap rupa bentuk monumen yang ditemui di tapak. Rupa bentuk ini melibatkan jumpaan struktur seperti lantai, dinding dan struktur bumbung yang dibincangkan untuk melihat rupa bentuk dan bahan yang digunakan sama ada ia mempunyai persamaan atau tidak dengan tapak-tapak yang terdapat di Lembah Bujang. Selain itu, perbincangan akan mengupas tentang usia bangunan yang terdapat di Kompleks Sungai Batu dan candi-candi di Lembah Bujang. Bab 2 akan

membicarakan tentang monumen di Komplek Sungai Batu dan Lembah Bujang. Bab 3 mengungkap tentang laporan kerja lapangan di keempat-empat tapak. Perbincangan khusus kajian ini tentang analisis rupa bentuk tapak SB1P, SB1Q, SB1W dan SB1X akan dibicarakan dalam bab 4 dan akhirnya kesemua hasil kajian dipersembahkan dalam bab lima.

BAB 2

TAPAK MONUMEN DI KOMPLEKS SUNGAI BATU DAN LEMBAH BUJANG

2.1 PENGENALAN

Bab ini akan membincangkan tentang tapak monumen yang telah dikaji di Kompleks Sungai Batu dan sekitar Lembah Bujang. Tujuannya adalah untuk melengkapkan sumbangan tapak kajian kepada keseluruhan Lembah Bujang khususnya daripada aspek rupa bentuk, iaitu fungsi, teknologi dan pentarikan. Kehadiran rupa bentuk monumen jelas menunjukkan kepentingan Kedah Tua dalam tamadun di kawasan ini secara khusus dan di rantau Asia Tenggara secara amnya.

2.2 SEJARAH AWAL KEDAH TUA

Terdapat pelbagai nama yang merujuk kepada Kedah Tua antaranya Queda yang merupakan nama terawal direkodkan oleh Tom Pires di dalam bukunya yang bertajuk “Suma Oriental” pada tahun 1513-1515 Masihi (Braddell, 1980). Kawasan ini disempadankan oleh Trang dan bahagian lain pada akhir kerajaan Melaka dan Beruas (Braddell, 1980). Selain itu, Kedah Tua juga digelar sebagai Cheh Cha oleh I-Ching (Wheatley, 1957; Nik Hassan Shuhaimi, 1984; Zuliskandar, 2012) dan ada juga yang menggelarkannya *Kataha* dalam bahasa sanskrit, *Kadaram* dan *Kidaram* dan *Kalagam* dalam bahasa Tamil dan dikenali juga sebagai *Kalah-Bar* dalam sumber Arab-Parsi (Lamb, 1960; Nik Hassan Shuhaimi, 1984; Allen, 1988). Selain itu, pada pemerintahan Dinasti Liang (502-665 Masihi) Kedah Tua juga dikenali

sebagai Langgasu atau Langga yang merujuk kepada Langkasuka (Jabil Mapjabil *et.al*, 2010).

Pembahagian kawasannya terletak antara Sungai Muda di selatan dan Sungai Sala di utara. Kedah Tua dikatakan wujud sejak kurun kedua Masihi berdasarkan sumber penulisan dan sastera India yang ditulis sejak kurun kedua Masihi lagi. Hal ini dapat dibuktikan dengan syair-syair Tamil dan kesusasteraan Sanskrit (Nasha *et.al*, 2008). Pada ketika itu Kedah Tua telah berfungsi sebagai pelabuhan yang sangat penting. Secara keseluruhannya, kajian terdahulu mencadangkan yang pelabuhan Kedah Tua wujud dari kurun ke-2 hingga ke-14 Masihi, berdasarkan kepada penemuan arkeologi serta sumber-sumber bertulis yang telah dikaji (Nasha, 2011).

Menurut Braddell (1980) pula Kedah Tua merupakan pusat pemerintahan yang terdiri daripada orang Melayu dan ia telah lama wujud di Lembah Bujang bermula dari kurun ke-5 hingga ke-14 Masihi yang berpusat di Semenanjung Tanah Melayu iaitu di Kedah dan Pulau Pinang. Bukti arkeologi dan sejarah yang ditemui mencadangkan bahawa *Kataha* yang merujuk kepada Kedah Tua merupakan pusat penting pada kurun ke-7 hingga ke-8 Masihi (Nasha, 2011). Kedah Tua juga dijadikan sebagai tempat penempatan awal di utara Semenanjung Malaysia dan penempatan ini berkembang menjadi pusat perdagangan (Nik Hassan Shuhaimi *et.al*, 1990). Ia dikatakan sebagai tempat yang mempunyai banyak kemudahan dan terletak di bahagian tengah selatan Kedah, melalui bahagian pantai baratdaya Semenanjung Malaysia.

Hasil kajian sejarah daripada 1840'an sehingga awal 1990'an telah merekodkan lebih 80 tapak di dalam keluasan melebihi 400 meter persegi (Allen, 1988). Kebanyakan temuan adalah bukti struktur binaan di samping artifak seperti bata, atap genting, manik dan lain-lain. Jadual 2.1 menunjukkan kajian yang pernah dijalankan di Lembah Bujang sejak dari 1840'an hingga 1990'an.

Jadual 2.1: Senarai pengkaji yang terdahulu di Lembah Bujang sejak tahun 1840an (Chia *et.al*, 2011)

PENKAKAJI	TAHUN KAJIAN
James Low (1848, 1849)	1840an
F W Irby (1905)	1894
I.H.N. Evans (1926)	1920an
H.G. Quaritch-Wales (1940)	1930-1940
K.G Tregonning (1960)	1950-1960
M. Sullivan (1958)	
Alastair Lamb (1960)	1950-1960
Peacock (1980)	1960an
Al-Rashid (Adi 1998)	1970an
Leong Sau Heng (1973)	1970an
Adi Taha (1998)	Sejak 1970an
Nik Hassan Suhaimi Abdul Rahman (2008, 1984)	Sejak 1970an
Jane Allen (1988)	1980an
Kamarudin Zakaria (1998)	1990an
Supian Sabtu (1998, 2002)	

2.3. MONUMEN LEMBAH BUJANG

Peta 2.1 menunjukkan kesemua lokasi bukti monumen yang telah ditemui di Lembah Bujang. Monumen-monumen yang ditemui di Lembah Bujang secara keseluruhannya telah dirujuk sebagai candi. Istilah candi ini merujuk kepada kuil Hindu-Buddha (Nik Hassan Shuhaimi *et.al*, 2008; Nik Hassan Shuhaimi *et.al*, 2012; Zuliskandar, 2012). Ia berasal daripada salah satu nama dewa yang merupakan isteri kepada dewa Siva iaitu Durga (Mohd Supian, 2012; Zuliskandar, 2012). Lembah Bujang dijadikan sebagai pusat penyebaran kebudayaan dan ajaran awal keagamaan Hindu-Buddha dengan dengan bukti candi-candi Hindu-Buddha dan jumpaan arca yang berunsurkan keagamaan (Nik Hassan Shuhaimi, 1986). Tinggalan candi banyak dijumpai dikedua-dua belah tebing Sungai Bujang, anak sungai kepada Sungai Merbok dan kawasan lain iaitu di kawasan Matang Pasir, Tikam Batu dan Kuala Muda (Nik Hassan Nik Shuhaimi, 1980; Peacock, 1980).

Candi digunakan di Asia Tenggara sebagai tempat untuk memperingati raja yang dianggap mereka sebagai wakil tuhan yang ditugaskan untuk memerintah dunia. Ini dapat dilihat di Indonesia misalnya, bahagian *vimana* mereka meletakkan patung raja yang telah meninggal dengan meletakkan ciri-ciri kedewaan (Nik Hassan Shuhaimi *et.al*, 2008). Terdapat dua pembahagian halaman untuk bahagian candi iaitu *vimana* dan *mandapa*. *Vimana* membawa maksud bahagian suci pada sesebuah struktur candi (Nik Hassan Shuhaimi *et.al*, 2008). Ia digunakan untuk menjalankan upacara keagamaan dan meletakkan arca.

Peta 2.1: Kesemua lokasi bukti monumen yang telah di ditemui di Lembah Bujang
(Sumber: Selepas Nasha, 2011)

Mandapa pula bahagian separuh suci dalam bangunan yang digunakan oleh penganut agama Hindu mempersiapkan diri sebelum memasuki bahagian *vimana* untuk menjalankan upacara keagamaan (Nik Hassan Shuhaimi *et.al*, 2008). Sebanyak 50 buah tapak monumen yang telah dijumpai di Lembah Bujang dan

kebanyakannya sudah rosak akibat pertanian dan runtuh akibat berada di tepi tebing sungai.

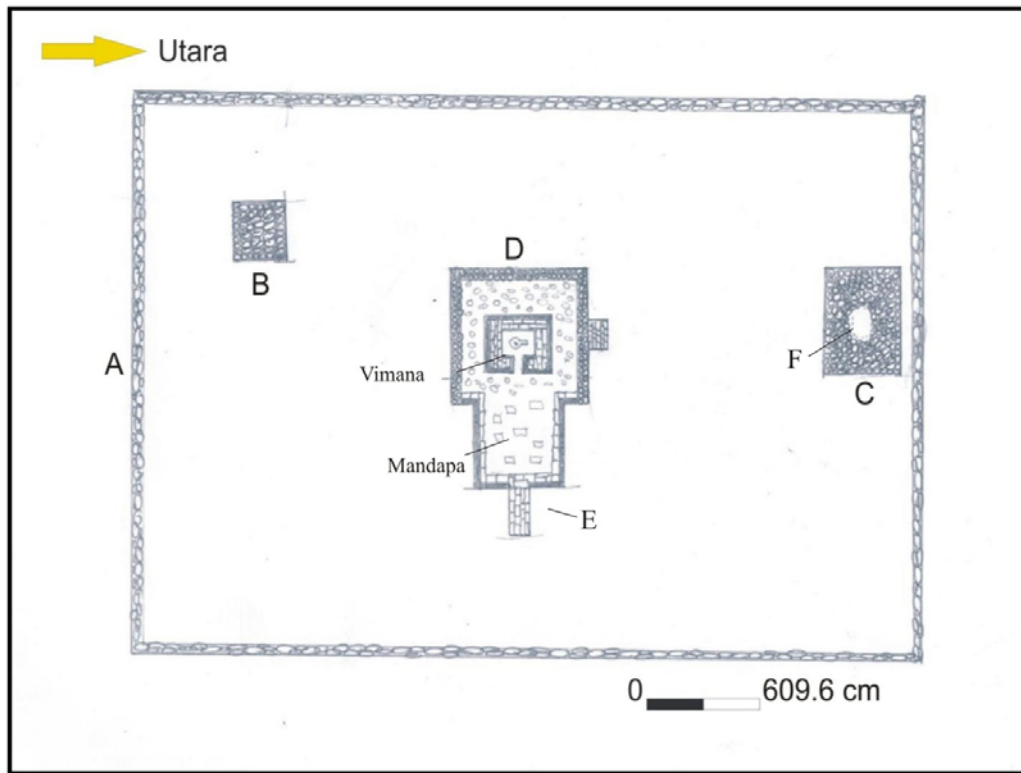
Antara tapak yang telah berjaya dibina semula adalah Candi Bukit Batu Pahat (Tapak 8), Candi Pengkalan Bujang (Tapak 19/21 dan 22), Candi Sungai Batu (Tapak 5 dan Tapak 11/3), Candi Kampung Pendi (Tapak 16) dan Candi Bendang Dalam (Tapak 50). Manakala candi yang berjaya diekskavasi dan dibiarkan *in-situ* adalah Candi Batu Pahat (Tapak 17), Candi Pengkalan Bujang (Tapak 23), Candi Kampung Pengkalan Pasir (Tapak 31) dan Kampung Sungai Mas (Tapak 32,33) (Nik Hassan Shuhaimi *et.al*, 2008).

2.3.1 Candi Tapak 4 (Latitud: 100°25.924' T, longitud: 05°42.761' U, altitud: 41 meter di atas aras laut)

Candi tapak 4 terletak di tepi Sungai Bujang terdiri daripada struktur candi utama dan candi apit (Rajah 2.1) Tapak ini telah dijalankan kajian lanjut oleh Wales pada tahun 1937 (Wales, 1940). Candi ini berfungsi sebagai candi Siva berdasarkan jumpaan relief dewa Ganesha, Lingga dan arca Durga Mahisasura. Candi ini dilengkapi oleh tembok yang dibina daripada batu sungai. Tapak 4 merupakan sebuah kompleks yang terdiri daripada satu candi utama dan terdapat dua candi apit. Bahan binaan yang digunakan untuk membina candi apit adalah dengan menggunakan batu sungai sepenuhnya.

Struktur *vimana* pula dibina daripada blok laterit yang besar, bata dan juga batu sungai. Terdapat sebuah tapak tiang daripada granit di pintu masuk timur candi (Wales, 1940). Bahagian *mandapa* pula terdiri daripada ruang berbumbung yang disokong oleh tiang kayu. Secara keseluruhan, tapak 4 berorientasikan timur-barat

(Wales, 1940). Pentarikhan relatif bagi tapak ini adalah sekitar kurun ke-6 hingga ke-7 Masihi. Jumpaan artifak seramik, kaca, arca Durga Mahisasura, Lingga dan sebagainya (Wales, 1940)

PETUNJUK

- A Tembok luar candi dibina daripada batu sungai
- B Struktur dasar candi apit yang dibina daripada batu sungai
- C Struktur dasar candi apit yang dibina daripada batu sungai
- D Candi utama yang dibina daripada bata, laterit dan batu sungai
- E Penyambung yang dibina daripada bata
- F Bahagian dasar daripada tanah liat

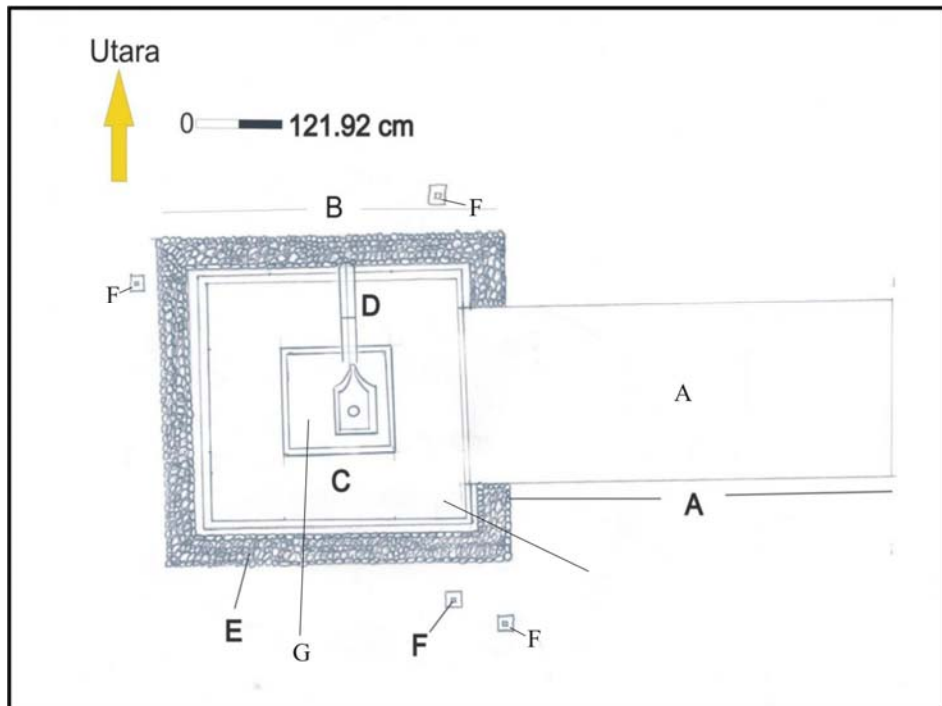
Rajah 2.1: Pelan tapak 4
(Sumber: Selepas Quaritch-Wales, 1940)

2.3.2 Candi Tapak 5 (Latitud: 100° 25.692' T, longitud: 5°42.427' U, altitud: 32 meter di atas aras laut)

Tapak ini diekskavasi oleh oleh Quaritch-Wales dan dibina semula pada tahun 1974 oleh Jabatan Muzium dan Antikuiti. Candi ini terletak di estet Sungai Batu, di bahagian pinggir baratdaya Sungai Bujang. Ekskavasi yang telah dijalankan oleh Quaritch-Wales telah menemukan struktur tembok yang diperbuat daripada batu sungai yang diletakkan di sekeliling candi, namun tembok yang dinyatakan itu tidak ditemui (Nik Hassan Shuhaimi *et.al*, 2008).

Candi ini terdiri daripada *vimana* yang berukuran 4.62 meter x 4.62 meter, berbentuk segi empat sama, manakala *mandapa* pula berukuran 3.20 meter x 6.15 meter, berbentuk segi empat tepat (Nik Hassan Shuhaimi *et.al*, 2008). Didapati kedua-dua bahagian ini bersambung pada bahagian tengah. Struktur *vimana* diletakkan di atas batu sungai yang berukuran 61 cm memanjang (Nik Hassan Shuhaimi *et.al*, 2008). Candi ini dikatakan berkemungkinan berfungsi sebagai tempat penyembahan Siva-Lingga, berdasarkan jumpaan snana-droni dan somasutra (Rajah 2.2).

Bahan binaan yang digunakan untuk membina candi ini adalah batu sungai, tanah liat dan pecahan batu laterit (Nik Hassan Shuhaimi *et.al*, 2008). Selain itu juga menggunakan kayu berdasarkan jumpaan tapak tiang. Pentarikan bagi tapak ini adalah sekitar kurun ke tujuh Masihi berdasarkan jumpaan seramik oleh Wales (1940). Artifak lain yang berasosiasi dengan candi ini antaranya seramik Zaman T'ang awal, paku besi dan batu pengasah (Wales, 1940).

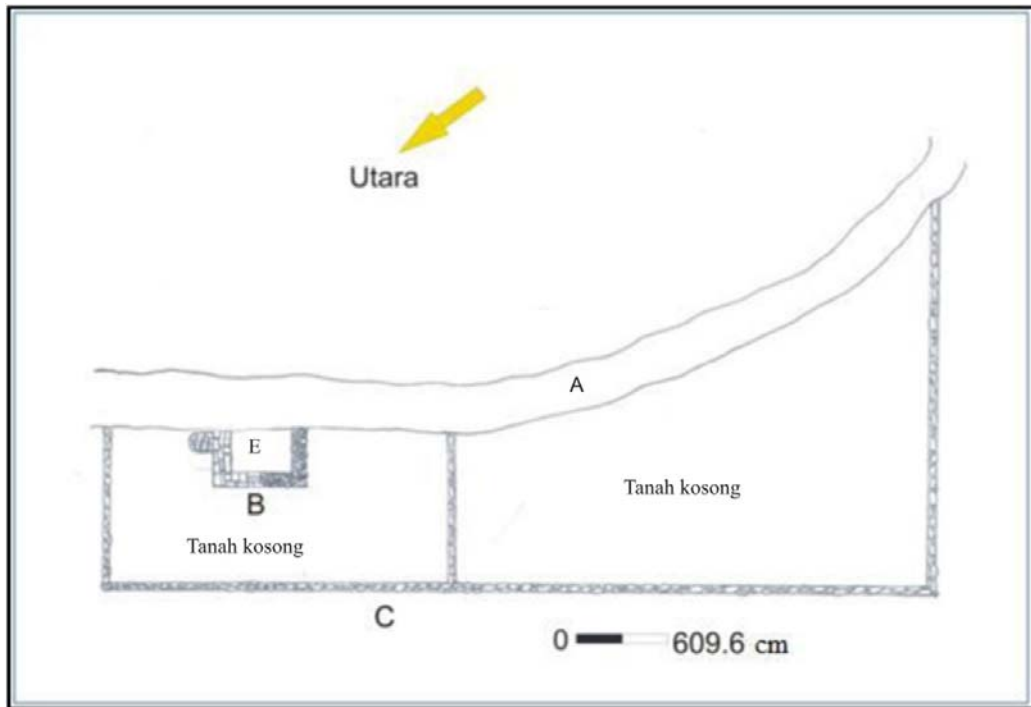
PETUNJUK

- A Struktur mandapa candi dibina daripada laterit
- B Struktur vimana candi dibina daripada batu sungai
- C Snana-droni dibina daripada batu granit
- D Somasutra dibina daripada batu granit
- E Dinding candi dibina daripada batu sungai
- F Pelapik tiang dibina daripada batu granit
- G Struktur asas lantai yang dibina daripada kayu

Rajah 2.2: Pelan tapak 5
(Sumber: Selepas Quaritch-Wales, 1940)

2.3.3 Candi Tapak 6 (Latitud: $100^{\circ}25.790'$ T, longitud: $5^{\circ}42.449'$ U, altitud: 26 meter di atas aras laut)

Tapak 6 terletak di pinggir barat Sungai Bujang yang dijumpai oleh Wales pada tahun 1937-1938 (Wales, 1940) dan diteruskan kajian oleh Lamb pada tahun 1960 (Lamb, 1960). Candi ini terdiri daripada tembok dan tembok terdiri daripada dua bahagian (Rajah 2.3). Bahagian tembok candi dibina daripada batu sungai dan laterit, manakala bahagian *vimana* dibina daripada blok-blok laterit dan bata (Rajah 2.2). Wales (1940) mencadangkan pertarikan tapak ini adalah sekitar kurun ke-6 hingga ke-7 Masihi.

PETUNJUK

- A Sungai Bujang
- B Struktur utama candi dibina daripada laterit dan bata
- C Tembok candi yang dibina daripada batu sungai
- E Ruang yang dibina daripada bata dan laterit

Rajah 2.3: Pelan tapak 6
(Sumber: Selepas Quaritch-Wales, 1940)

2.3.4 Candi Tapak 8 (Latitud: $100^{\circ} 24.818' T$, longitud: $5^{\circ} 44.346' U$, altitud: 139 meter di atas aras laut)

Tapak ini terletak di kawasan hulu Sungai Batu Pahat, di sekitar kaki Gunung Jerai. Ia ditemui oleh Wales ketika menjalankan ekskavasi pada tahun 1937-1938 (Wales, 1940) dan diteruskan kajian oleh Lamb pada tahun 1960 (Lamb, 1960).

Kajian yang dijalankan oleh Lamb didapati lebih sistematik dan teratur. Candi ini terdiri daripada *vimana mandapa*, dan juga pelapik tiang (Rajah 2.4). Berdasarkan kajian lanjut oleh Lamb (1960) beliau telah menemukan enam buah relikuari di bawah *vimana* candi tersebut.